

ОРГАНІЗАЦІЯ НАДАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ

У статті проаналізовано особливості надання юридичної допомоги населенню у 20-х роках ХХ сторіччя. Звернено увагу, що інститут безоплатної правової допомоги у своєму розвитку пройшов шлях від необмеженого кола суб'єктів її надання до професіоналізації і відокремлення в особливу організаційну структуру. Наголошено на особливостях правової допомоги в кримінальному судочинстві та визначено підстави визнання правової допомоги державним обов'язком.

Ключові слова: органи юстиції, соціальна цінність, державний контроль, юридична допомога, класовий підхід.

В статье проанализированы особенности предоставления юридической помощи населению в 20-х годах ХХ столетия. Обращено внимание, что институт бесплатной юридической помощи в своем развитии прошел путь от неограниченного круга субъектов ее предоставления до его профессионализации и отделения в особую организационную структуру. Сделан акцент на особенностях правовой помощи в криминальном судопроизводстве и определены основания для признания правовой помощи государственной обязанностью.

Ключевые слова: организационная юстиция, социальная ценность, государственный контроль, юридическая помощь, классовый подход.

The article analyzes the features of the provision of legal assistance to the population in the 20s of the XX century. Attention is paid to the development of this process from providing free assistance to an unlimited number of subjects to its professionalization and the formation of a special organizational structure. Emphasis is placed on the peculiarities of legal assistance in criminal proceedings and the grounds for recognizing legal assistance as a state duty are defined.

Key words: organization of justice, societal responsibility, state control, legal aid, class approach.

Вступ. З утворенням незалежної України як демократичної, соціальної, правової держави стало можливим повернення влади до проблем людини та забезпечення її прав і свобод. Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, гарантує її права і свободи. Саме це зумовило становлення нових суспільних відносин, які потребують належного правового регулювання.

Деякі питання організаційно-правового забезпечення надання юридичної допомоги населенню досліджувались у роботах таких вітчизняних та зарубіжних вчених-правознавців, як В.Б. Авер'янов, С.С. Алексєєв, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.Ф. Скакун.

Результати дослідження. Норми права, що діяли в перші роки Радянської влади, впливали на будівництво соціалізму лише за умови їх правильного тлумачення та застосування. Тому велике значення мала діяльність НКЮ (Народний комісаріат юстиції) по організації юридичної допомоги населенню, по роз'ясненню та тлумаченню правових норм. Цю роботу здійснював довідково-юрисконсультський відділ, а на місцях юрисконсультські підвідділи юридичних відділів губернських і повітових виконкомів.

У деяких губерніях і повітах України перші спроби організації юрисконсультської служби і юридичної допомоги громадянам були започатковані уже в перші місяці Радянської влади.

Так, наприклад, в Ізюмському повіті Харківської області на початку 1918 р. при дільничних і повітовому народних судах були так звані судді-консультанти, в обов'язок яких входила юридична допомога населенню. Судді-консультанти робили висновки правового характеру з різних питань, що зустрічалися в практиці роботи, самого відділу, виконкому та інших радянських органів. Ці питання вирішувалися колегіально, найбільш важливі з них розглядалися на з'їзді постійних суддів-консультантів повіту. На підставі протоколу з'їзду повітовий комісаріат юстиції направляв відношення на Ізюмську Раду для прийняття відповідних рішень. Кандидати на пост судді-консультанта підбиралися повітовим комісаром юстиції та затверджувалися повітовими виконкомом. Аналіз списків суддів-консультантів, їхнє зіставлення зі списком народних суддів міста Ізюму та Ізюмського повіту, вибраних на основі положення про утворення народного суду від 4 січня 1918 р., дозволяє зробити висновок, що здебільшого це одні й ті ж самі люди. Але для виконання суддями юрисконсультської функції була необхідна санкція повітового виконкому. В інших губерніях і повітах також формувалися органи, що ґрунтувалися на правотворчості народних мас: створювалися консультаційні бюро, колегії правозаступників. У Харкові в березні 1918 р. було створено бюро юридичної консультації. В обов'язки його співробітників входило надання громадянам порад щодо карних і цивільних справ, а також виступи в народних судах для захисту у кримінальних справах і для представництва сторін у справах цивільних. Була встановлена такса винагород за надання юридичної допомоги, всі гроші мали здаватися в Наркомат народного суду, а співробітники бюро одержували зарплатню. Найбіднішим верствам населення юридична допомога мала надаватися безкоштовно.

У 1919 р. повноваження НКЮ УСРР і юридичних відділів виконкомів місцевих Рад в царині організації юридичної допомоги населенню та консультування радянських установ були законодавчо закріплені в положеннях про них. У Положенні про юридичні відділи губернських, повітових і міських виконкомів від 22 лютого 1919 р. зазначалося, зокрема, що загальні вказівки з питань організації юридичної допомоги населенню у формі управлінських інструкцій повинні бути вироблені Народним комісаріатом юстиції. Тому діяльність юрисконсультського відділу НКЮ передусім була спрямована на розробку таких інструкцій для юридичних відділів. У березні 1919 р. в Наркоматі були розроблені та розіслані на місця інструкції про організацію юридичної допомоги населенню, положення про довідково-юрисконсультські підвідділи при юридичних відділах губернських і повітових виконкомів, штатні розклади довідково-юрисконсультських підвідділів і юридичних консультацій та інші документи, що визначали правові основи їхньої організації та діяльності. Ці акти створювали необхідні передумови для однакової практики місцевих органів юстиції в сфері надання юридичної допомоги населенню та консультування державних установ.

В обстановці запеклої класової боротьби правильне тлумачення принципів і дотримання радянського законодавства, своєчасна юридична допомога трудящим здобували першорядне практичне значення. Ці обставини пояснюють ту наполегливість, з якою Народний комісаріат юстиції домагався втілення в життя актів, що регулюють організацію та діяльність юрисконсультських підвідділів і юридичних консультацій. 16 квітня 1919 р. довідково-юрисконсультський відділ НКЮ спеціальним циркуляром вимагав від усіх губернських юрвідділів організувати довідково-юрисконсультські підвідділи у своєму складі та вжити термінових заходів для організації таких підвідділів і юридичних відділів повітових виконкомів. Було запропоновано створити такі юридичні консультації для безкоштовної юридичної допомоги, а у разі, якщо така робота на місцях уже проводилася, реорганізувати її згідно з циркуляром. Вказівки НКЮ були виконані місцевими юрвідділами.

При всіх губернських юридичних відділах були створені юрисконсультські підвідділи. Процес організації юридичних консультацій у губернських містах ішов швидше, ніж у повітах [1, с. 53].

Консультації створювалися в кожному місті. У більших містах створювалася одна велика центральна консультація та кілька периферійних у робітничих районах, причому центральні консультації Нарком'юст пропонували розташовувати в приміщенні юридичного відділу або при Раді народних суддів, що, з одного боку, полегшувало роботу консультантів, з іншого – дозволяло тримати діяльність консультації під постійним контролем юрвідділів. Число консультацій у повітах НКЮ не встановлював. Юридичні відділи самі визначали це число залежно від кількості населення та потреби в юридичній допомозі, відстані до повітового центру.

Населення України широко інформувалося про час і місце роботи юридичних консультацій. Друковані оголошення російською та українською мовами, розміщені в людних місцях, повідомлення в газетах адреси та годин прийому відвідувачів юридичними консультаціями – ці та інші форми інформування сприяли широкому оповіщенню трудящих про надання їм юридичної допомоги з боку держави [2, с. 11].

Трудящі міст уже в 1919 р. були належним чином забезпечені юридичною допомогою. Відносно селянства справи йшли значно гірше, особливо у віддалених від губернських і повітових міст волостях. 26 лютого 1920 р. колегія прийняла розгорнуту постанову про надання допомоги селянству, у якому поставила завдання перед повітовими юрвідділами звернути особливу увагу на широке оповіщення селянства про наявність у губернських і повітових містах консультацій, а також організувати консультації у волостях і роз'їзні консультації. Згідно з постановою НКЮ в деяких губерніях були утворені консультації у волостях (наприклад, у кременчуцькій губернії було 3 волосних консультацій), але в основному створювалися повсюдно роз'їзні консультації. Організація таких консультацій Наркомю'стом не регламентувалася, а вироблялася на практиці. У Миколаївській губернії, наприклад, консультант і секретар виїжджали приблизно на місяць в 4–5 волостей, населення яких вчасно сповіщалося через виконкоми про їхній приїзд. Цей досвід роботи був схвалений НКЮ, а потім рекомендований іншим юрвідділам.

Надавати юридичну допомогу населенню в юридичних консультаціях зобов'язані були штатні юрисконсультанти (часто їх називали консультантами). Але на практиці зустрічалися відхилення від цього правила, що полягали в передачі функцій консультанта правозаступникам. Головна причина таких відхилень – нестача людей, яким можна було б довіряти виконання зазначених функцій.

Основними принципами надання юридичної допомоги населенню були «обов'язок консультації надавати допомогу всім громадянам, що звертаються до них і належать до трудящих класів» та її безкоштовність [3, с. 111]. Надання допомоги представникам буржуазних класів допускалося лише в окремих випадках за розсудом консультанта та під його відповідальність. В.І. Ленін ще в 1918 р. в «Нарису правил управління радянськими установами» говорив про обов'язок Народних комісаріатів праці, Державного контролю і юстиції безкоштовно надавати необхідну допомогу трудящим через особливі довідкові бюро. Принцип безкоштовності юридичної допомоги трудящим досить послідовно та наполегливо втілювався Нарком'юстом України в житті.

Що стосується надання юридичної допомоги нетрудовим елементам, то вона зазвичай була платною. Слід зазначити, що на практиці відмови в наданні юридичній допомозі з боку юридичних консультацій змушували нетрудову частину населення звертатися до підпільних адвокатів. З іншого боку, були зловживання і з боку деяких колишніх адвокатів, притягнутих до роботи консультантами і правозаступниками. У деяких губерніях для боротьби із цим злом уживали спроби виробити таксу, затверджену губернськими юрвідділами [4, с. 185]. Ці питання піднімалися і на губернських з'їздах працівників юстиції; численні питання з цього приводу з місць надходили в губернські юрвідділи та у Нарком'юст. Беручи все це до уваги, Народний комісаріат юстиції 18 травня 1920 р. видав циркуляри «Про заходи щодо боротьби з підпільними адвокатами» і «Про таксу за надання юридичної допомоги консультаціями нетрудовому елементу». Було заборонено колишнім присяжним і приватним повіреним, стряпчим надавати юридичну допомогу населенню за плату, у іншому разі вони підлягали суду революційного трибуналу. Таке ж покарання накладалося на тих правозаступників, які привласнювали гонорар за надання допомоги. Прийняття правозаступником, що одержував зарплату за кошторисом НКЮ, гонорару натурою або грошима розцінювалося як хабарництво. Заборонялося надання юридичної допомоги вдома. Нарком'юст розцінив як цілком правильну тактику тих консультацій і юрвідділів, які організували, за прикладом РСФРР, платну юридичну допомогу представникам буржуазії. Був визначений мінімум за усну раду та написання прохання, скарги, заяви. За написання прохання у складній справі плата визначалася консультантом за його розсудом, НКЮ вказав лише критерії, якими варто керуватися: обставини справи, кількість і якість витраченої консультантом праці, майнове становище відвідувача, ціна позову. Про кожен такий випадок консультант зобов'язаний був ставити до відома завідувача юрисконсультським підвідділом із вказівкою суті справи та ухваленого рішення. Це дозволяло юрвідділам тримати під контролем надання юридичної допомоги представникам буржуазії.

31 жовтня 1920 р. РНК УСРР своєю постановою ввів у дію в Україні декрет РНК РСФРР «Про скасування гербового збору» [5]. Оскільки на підставі цього акту відмінялося стягнення всяких мит на користь держави, НКЮ УСРР орієнтував підвідомчі органи на надання безкоштовної юридичної допомоги і представниками нетрудових класів, але тільки в другу чергу.

У першу чергу допомога надавалася представникам робітничого класу, найбільшій та середньому селянству, а також профспілкам. Так втілювався в життя класовий підхід і в питанні про надання юридичної допомоги населенню, що звичайно сприяло зміцненню диктатури пролетаріату.

Нарком'юст отримував регулярні звіти про діяльність консультацій від юрвідділів і таким чином мав досить повне уявлення про організацію справи юридичної допомоги в республіці.

Це дозволяло НКЮ скеровувати діяльність консультацій, надавати їм своєчасну кваліфіковану допомогу. У кожній консультації створювалася бібліотека з обов'язковою наявністю Конституції РСФРР 1918 р., Конституції УСРР 1919 р., повного комплексу збірників узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України та інших правових матеріалів. Формування таких бібліотек, особливо в повітових юрвідділах і консультаціях, було надзвичайно важкою справою. Скарги з місць на відсутність нормативних матеріалів лунали так само часто, як і скарги на нестачу підготовлених кадрів. Багато запитів, що надійшли до НКЮ, свідчили, що юрвідділи та працівники консультацій погано знайомі з декретами та урядовими постановами, у зв'язку з чим Нарком'юст спеціальним циркуляром від 7 травня 1919 р. зобов'язав всі губвідділи мати, принаймні, по 2 примірники газети «Вісті ВУЦВК» і негайно запропонувати робити те ж саме всім повітовим юрвідділам та іншим установам радянської юстиції.

Усього до кінця 1920 р. на Україні було створено та діяло від 140 до 162 консультацій. У звітах юрвідділів неодноразово вказувалося на велику довіру, з якою трудящі ставилися до консультацій, вбачаючи в них прояв турботи Комуністичної партії та Радянської держави про свої потреби, про охорону їхніх прав та інтересів. Слід зазначити, що органи юстиції, створюючи консультації, пояснюючи трудящим їхні права та обов'язки, роз'яснюючи зміст і принципи радянського законодавства, сприяли формуванню соціалістичної правосвідомості населення, сприяли зміцненню революційної законності.

Важливе місце в діяльності Народного комісаріату юстиції займала видача довідок і висновків радянським установам з різних питань, що виникали у ході їхньої діяльності. Для здійснення цього завдання в юрисконсультському відділі був створений перший (консультаційний) підвідділ, куди надходили всі запити народних комісаріатів, інших радянських установ, а також інших відділів самого Нарком'юсту, губернських, повітових відділів юстиції та інших підвідомчих НКЮ установ. Оскільки від останніх запитів надійшло особливо багато, НКЮ вживав заходів щодо впорядкування цього процесу. Відповідаючи по суті на запити повітових органів юстиції, довідково-консультаційний відділ Нарком'юсту одночасно пропонував із всіх питань звертатися в губернські юрвідділи, а в НКЮ звертатися лише в тому випадку, якщо роз'яснення губ'юрвідділу буде визнано неправильними. Але ця вказівка НКЮ стосувалося лише місцевих органів юстиції, а не всіх місцевих органів, тому що він, згідно з положенням про довідково-консультаційний відділ, зобов'язаний був видавати довідки та висновки у юридичних питаннях центральним і місцевим органам та установам. По своєму відомству Нарком'юст почав давати такі приписи лише тоді, коли була досить добре організована робота губернських відділів юстиції й за умови, що запити не становили великих труднощів.

З перших місяців діяльності юрисконсультського відділу НКЮ стала очевидною важливість своєчасних відповідей на запити, що надходили, багато з яких стосувалися найбільш складних питань радянського будівництва, порядку ліквідації буржуазних установ, трудового, цивільного, сімейного, кримінального, адміністративного та процесуального права. Тому в НКЮ велися пошуки раціональної організації цієї справи. У березні 1920 р. на засіданнях учених консультантів відділу законодавчих припущень і кодифікації було поставлене питання про злиття цього відділу з довідково-консультаційним. Завідувач підвідділом Д.А. Мегеровський, ініціатор об'єднання, наводив такі аргументи щодо цього злиття: наявність самостійного довідково-консультаційного відділу призводить до дублювання в роботі, тоді як злиття його з підвідділом надає останньому необхідний зв'язок з животрепетними питаннями життя, а першому – солідний міцний базис. Ці аргументи колегія НКЮ визнала ґрунтовними, за своєю постановою від 1 квітня 1920 р. об'єднала довідково-консультаційний відділ з відділом законодавчих припущень і кодифікації, переведений на становище підвідділу. Однак об'єднання мало і позитивні, і негативні наслідки. Паралелізм, який виявлявся у тому, що в обох відділах велися роботи із систематизації правових норм, дійсно був ліквідований. Тепер вся робота із систематизації законодавства УСРР і РСФРР була зосереджена в секціях відділу законодавчих припущень і кодифікації, організованих за галузевим принципом. У секціях, як ми вже відзначали, крім співробітників Наркомату, працювали видатні вчені, що добре знали ту чи іншу галузь права, і це, безумовно, давало можливість під час підготовки довідок і роз'яснень одержувати від них кваліфіковану допомогу, дозволяло глибше проникнути в суть правових актів і правильно розкрити їхній зміст. Запити, що надходили у відділ, виявляли прогалини в праві, дозволяли визначити ефективність, доцільність, недоліки діючих правових норм, а отже, поліпшити правотворчий процес. Водночас обсяг роботи над запитом був настільки великий, що до неї змушені були підключити співробітників відділів, зайнятих кодифікаційною роботою, що негативно позначалося на розв'язанні кодифікаційних завдань.

Був уточнений порядок оформлення підготовлених довідок і висновків. Спочатку їх схвалював і підписував одноосібно завідувач відділом (підвідділом), але 9 червня 1920 р. колегія НКЮ ухвалила, що надалі всі довідки та висновки принципового характеру, які надаються юрисконсультським підвідділом, повинні проходити через колегію та одержувати там більшість голосів.

Питання зазвичай надходили безпосередньо в Наркомат на ім'я Народного комісара або ж у юрисконсультський відділ. Поряд із цим у НКЮ передавалося чимало запитів, надісланих у Раднарком. Відповіді на ці запити залежно від їхнього характеру довідково-консультський відділ направляв або назад у Раднарком, або безпосередньо у відомство, звідки надійшов запит. Дуже часто Народні комісаріати пересилали в Нарком'юст запити, які приходили до них. У таких випадках НКЮ надсилав відповіді в Наркомати, а копії запитів в установи, які надіслали запит. Такий порядок усував зайву переписку.

Відповіді НКЮ були різні за обсягом та глибиною залежно від характеру та складності самих запитів. В одних випадках довідково-консультаційний відділ лише вказував, якими законодавчими та підзаконними актами варто керуватися в даному конкретному випадку, не роз'яснюючи їхнього змісту, в інших – передавав текст правового акту, не даючи конкретних вказівок щодо його застосування. За своєю юридичною природою такі відповіді також були довідками. У перші роки Радянської влади, коли тільки формувалося право, така довідкова служба мала велике значення в його реалізації. Але ще важливішим було не тільки вказати, яким актом керуватися та де його знайти, але й розкрити його зміст, спрямувати процес його застосування. Саме такий характер мала більшість відповідей на запити, що надходили в Нарком'юст.

У випадках неправильного застосування законодавчих актів (на що вказує велика кількість запитів) довідково-консультаційний відділ готував офіційні роз'яснення, які підписував не тільки завідувач відділом, але й Народний комісаріат юстиції, що надавало їм загальнообов'язковий характер. Як приклад можна навести роз'яснення НКЮ «Про іноземців». Воно було викликане неправильним застосуванням декрету РНК УСРР «Про права та обов'язки іноземців». Деякі особи неукраїнської національності, аргументуючи тим, що вони іноземці, ухилялися від військового обліку та мобілізації. Нарком'юст роз'яснив, що поляки, латиші, естонці, росіяни, вірмени, грузини, татари та інші колишні піддані Російської імперії, що проживають на Україні і не подали заяви про їхній вихід з громадянства УСРР, не є іноземцями та підлягають обліку і мобілізації. За своєю юридичною природою подібні роз'яснення були актами офіційного тлумачення права, оскільки НКЮ, згідно зі своєю компетенцією, був уповноважений надавати роз'яснення змісту та суті правових норм.

З компетенції НКЮ випливає й інша найважливіша властивість роз'яснень як актів офіційного тлумачення – їхня обов'язковість. При цьому одні акти, як, наприклад, наведене роз'яснення «Про іноземців», мали загальнообов'язковий характер, інші були обов'язкові в межах відомства юстиції, треті (у випадках казуального тлумачення) були обов'язкові тільки для певних осіб у конкретних обставинах. Губернські відділи юстиції, одержуючи роз'яснення довідково-консультаційних відділів НКЮ, посилали їх у формі циркулярів у підвідомчі органи «для керівництва та неухильного виконання». Такий підхід свідчить про те, що за своєю юридичною чинністю правороз'яснювальні акти прирівнювалися до підзаконних управлінських актів.

Багато запитів надходило в НКЮ щодо можливості застосування в Україні законодавчих актів РСФРР. У тих випадках, коли існували аналогічні акти в УСРР, довідково-юрисконсультський відділ давав негативну відповідь. За відсутності в Україні відповідних норм НКЮ рекомендував звертатися до законодавства РСФРР, указуючи при цьому, якими актами і якою мірою можна користуватися при розв'язанні того чи іншого питання. Так, на запит Народного комісаріату іноземних справ про права колегії довідково-консультаційний відділ відповів, що загального декрету про засади, комплектацію та порядок діяльності колегій при Народних комісаріатах України не буде видано, отже, джерелом для визначень прав і обов'язків членів колегій є Конституція РСФРР 1918 р. [6]. На запити редакційного відділу ВУЦВК, Всеукраїнського відділу мистецтв, Наркомосу та інших установ про авторське право довідково-консультаційний відділ рекомендував до видання спеціального декрету в Україні керуватися інструкцією про авторське право Наркомпросу РСФРР. Чернігівському юрвідділу НКЮ УСРР вказав на можливість використання законодавства РСФРР для втілення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави» [7, с. 41]. Нарком'юст неодноразово рекомендував підвідомчим органам «у сумнівних випадках звертатися за відповідними роз'ясненнями до законодавства РСФРР шляхом застосування порівняльного методу, оскільки корінь українського законодавства лежить у російському законодавстві» [8, с. 37]. У своїй правороз'яснювальній діяльності відділ виходив з верховенства

радянського закону над іншими нормативними актами. Зміст підзаконних актів він завжди тлумачив згідно із суттю або принципами законодавчих актів.

Роз'яснення довідково-консультаційного відділу не мали своїм завданням створення нових правових норм, вони лише конкретизували й уточнювали зміст чинних законодавчих і підзаконних актів, спрямовували процес їхнього застосування. Якщо не було можливості усунути прогалини або неточності в праві, чи виникала необхідність запровадження нових норм, відділ звертався в компетентні органи через Наркома юстиції.

Велике місце в діяльності довідково-юрисконсультського відділу займала участь у різних міжвідомчих нарадах і комісіях, де він представляв Наркомат юстиції. Як приклади можна навести участь у нарадах щодо анулювання донських й інших місцевого значення грошових знаків на Україні, щодо державного земельного обкладання тощо. Роль представника НКЮ на таких нарадах полягала в тому, щоб інформувати його учасників про наявність нормативних актів, які стосуються питання, що розглядається, а також у тому, щоб ухвалені рішення не суперечили діючому праву.

Довідково-юрисконсультський відділ НКЮ керував діяльністю однойменних підвідділів місцевих юридичних відділів, які в силу своєї компетенції повинні були давати юридичні довідки та висновки на запити радянських установ. Довідково-юрисконсультські підвідділи могли існувати лише при юридичних відділах виконкомів, інші відділи виконкомів могли мати лише юрисконсультів, зобов'язаних погоджувати свою діяльність із довідково-юрисконсультськими підвідділами юрвідділів. Щоб попередити протиріччя, НКЮ рекомендував щотижня влаштовувати в юрвідділах наради юрисконсультів всіх відомств для розв'язання спірних питань. У практиці губернських юрвідділів були спроби перетворити такі наради в постійно діючі органи. Так, Полтавський відділ юстиції запропонував заснувати міжвідомчу раду юрисконсультів всіх відділів Полтавського губвиконкому та інших радянських установ м. Полтави (Міжрад'юр). Було розроблено та проведено наказом по Полтавському відділі юстиції Положення про Міжрад'юр. Рада повинна була об'єднати діяльність юрисконсультів всіх радянських установ для однакового тлумачення та застосування декретів і законоположень, що діють в УСРР, обговорення принципових питань, що виникали у практиці використання законодавства, для складання висновків щодо важливих обов'язкових постанов та інструкцій місцевої влади.

Практикувалися також внутрішньовідомчі юридичні наради при юрисконсультських підвідділах юрвідділів для з'ясування питань, що виникали у практиці. Непересічну роль грали виїзди на місце працівників довідково-юрисконсультського відділу НКЮ, під час яких давалися роз'яснення зі всіх питань, що виникали у ході роботи юрвідділів. Нарком'юсти і юридичним відділам губернських і повітових виконкомів доводилося давати висновки щодо суперечностей, що впливали з угод, брати участь у розгляді укладених угод, вирішувати інші питання в господарській сфері. Окремі дослідники справедливо вбачають у цьому перші кроки становлення правової служби в народному господарстві.

Висновки. Інститут безплатної правової допомоги у своєму розвитку пройшов шлях від необмеженого кола суб'єктів її надання до професіоналізації і відокремлення в особливу організаційну структуру. Особливо це стосується кримінального судочинства, де надання правової допомоги особі з метою захисту приватного інтересу визнається державним обов'язком.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Харківської області (ДАХО) ф.р-4823, оп. 1, с. 19, а. 53.
2. ДАХО ф.р-203, оп. 2, с. 48, а. 11.
3. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). Х., 1990. 345 с.
4. ДАХО ф.р-4823, оп. 1, с. 5, а. 185.
5. Собрание Узаконений. 1920. № 82, ст. 398.
6. Известия ВЦИК, № 151, 19 июля 1918 года.
7. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ – № 1/2(24/25). К., 2005. С. 41–42.
8. ДАХО ф. 8, оп. 1, 1920, с. 364, а. 37, 41.